

מכון פלורשטיינר למחקרים מדיניים

**הכנות תכניות לימודים
במערכת החינוך הערבי בישראל:
תמורות והמלצות**

מאג'ד אלחאג'

המחברים

המחבר – ד"ר מאג'ז אלחאג' – מרצה בכיר לסוציולוגיה אוניברסיטת חיפה וראש המרכז לחקר החינוך ועידוד ההשכלה אוכלוסייה הערבית אוניברסיטה זו. הוא מייסד עמותת "אנסאן" ליעוץ ולשירות חינוך.

על מנת פלורסה היימר למחקרים מדיניות

לאחרונה, גוברת והולכת המודעות בדבר חשיבותו של מחקר מכוון למדייניות לא רק בקרב חוקרים וקובעי מדיניות, אלא גם בקרב קבנות ציבוריות ופרטיות. קרן פלורסה היימר, שבראשה עומד ד"ר סטיבן ה' פלורסה היימר, יזמה את יסודה של מכון מחקר שיתמקד בסוגיות מדיניות ארכוכות טווח. מטרתנו הבסיסית של המכון היא לחקור תהליכי יסוד, שיעסיקו את קובעי המדיניות בעתיד, לנתח את המגמות וההשלכות ארוכות הטווח של תהליכיים אלה ולהציג לקובעי המדיניות חלופות של מדיניות ואסטרטגייה.

חברי הוועד המנהל של המכון הם: ד"ר סטיבן ה' פלורסה היימר (יו"ר), עו"ד י' עמיהוז בנו-פורת (סגן יו"ר), מר דוד ברודזטי, הממונה על התקציבים במשרד האוצר וממר הירוש גודמן, העורך הראשי של ה"ג'רוזלם ריפורט". מנהל המכון הוא פרופ' עמירם גונן, מן המחלקה לגאוגרפיה אוניברסיטה העברית בירושלים.

פרויקט אחד בתכנית העבודה של המכון, בראשות פרופ' עמירם גונן וד"ר ראש חמאייסי, עוקב אחר מגמות חברותיות, כלכליות וגאוגרפיות בקרב האוכלוסייה הערבית ומנתח אותן, על מנת לבנות הצעות מדיניות כוללות לרמות השונות של קובעי המדיניות בישראל. העربים בישראל, המהווים 18 אחוזים מהאוכלוסייה, עדין עומדים בפניו אתגר של שילובם בחיי המדינה ומציאת פתרון נאות לביעותיהם.

פרויקט שני, בראשות פרופ' אריה שחר ופרופ' עמירם גונן, עוקב אחר תהליכי בתחומי הכלכלה, החברה והሚישל במרחב הליבה של מדינת ישראל – אותו חבל מטרופוליני במרכז הארץ, הכולל בתוכו את מרבית אוכלוסיית ישראל ואת עיקר הפעולות המשקית. דגש רב מושם בפרויקט זה על חקר תפkidיהן של הרשותות המקומיות בעידן של בייזור סמכויות, במטרה להציג מדיניות ואמצעים לחיזוק יכולתן של הרשותות לעמוד בתפקידים החדשניים של שירות ופיתוח. דגש אחר מושם על חקר המערכות המרחביות של הכלכלת והחברה הפעולות בחבל הליבה, במטרה להציג מדיניות ואמצעים לשכלו של חבל זה, בעידן של כלכלת גלובלית.

מכון פולורסיהימר למחקרים מדיניות

**הכנת תכניות לימודים במערכת החינוך הערבי בישראל:
תמורות והמלצות**

מאג'ד אלחאג'

ירושלים, יוני 1994

THE FLOERSHEIMER INSTITUTE FOR POLICY STUDIES

**PREPARING A CURRICULUM
FOR ARAB EDUCATION IN ISRAEL:
CHANGES AND RECOMMENDATIONS**

Majid Al-Haj

הדברים הנאמרים בפרסום זה הם על דעת המחבר בלבד

© 1994, מכון פלורסהיימר למחקרים מדיניים בע"מ
רחוב דיסקין 9א, ירושלים 90440. טל' 02-666243

© 1994, The Floersheimer Institute for Policy Studies Ltd.
9a, Diskin St. Jerusalem, 90440. Tel. 02-666243

ISSN 0792-6251

תוכן העניינים

הקדמה	7
ת מ O ר O T	8
1949-1974: שליטה וא-סימטריה	8
לימוד היסטוריה.....	9
לימוד לשון.....	9
לימוד דת	10
1975-1990: הגדרה מחדש של ידים ותכניות לימודים	10
לימוד היסטוריה.....	12
לימוד שפה וספרות ערבית.....	14
לימוד השפה העברית.....	15
לימוד אוצרות	16
לימוד דת	17
ה מ L צ O T	18
מטרות.....	18
תכניות לימודים חדשות.....	18
שינויי ארגוני.....	19
חינוך לרבת-תרבות.....	19
במערכת החינוך העברי.....	19
במערכת החינוך העברי.....	20
רשימת מקורות	21

הקדמה

חוברת קודמת התמקדה בסוגיות ובמגמות הקשורות במוסדות, בתלמידים ובמורים במערכת החינוך הערבי בישראל (אלחagi, 1994). חוברת זו עוסקת בתכניות הלימודים בבתי הספר הערביים, במטרות החינוך, בתכנים ובספרי הלימוד. נושאים אלה הינם בעלי חשיבות מרובה לגבי האוכלוסייה הערבית, וזאת מכיוון במדינת ישראל, מיועט בעל מעמד תרבותי-דתי, אך לא מעמד לאומי. נראה, כי עיקרי מאבקה של האוכלוסייה הערבית בשנים הקרובות יתמקד באופיו ובתכניו של החינוך היהודי וכן במידה מעורבotta בקביעת תוכנים אלה. עניינים אלה טעונים וגישות לאומיות-תרבותית ונוגעים ישירות לזהותם של הערבים בישראל ולהיחסם עם האוכלוסייה היהודית. בתוך כך, תהליך השלום מהו זה רוזן בתכנים הכלליים של מערכת החינוך, ובמיוחד באלה הנוגעים לחינוך לרבת-תרבותיות ולשוניו מערכת המושגים שהיתה מקובלת עד כה.

חוברת זו עוסקת הן בניתוח התמורות שחלו במטרות החינוך היהודי בישראל, בתכנים ובספרי הלימוד העומדים לרשותו והן בהמלצות לקרה שיפורם ופיתוחם. הניתוח מתמקד בנושאים הבאים: לימודי ההיסטוריה, השפה והספרות הערבית, השפה העברית, אזרחות ודת. נושאים אלה מוגדרים כ"רגשיים" והוא מוקד לויוכו בין האוכלוסייה הערבית לממסד מאז קום המדינה. הדיוון עוסק בשתי תקופות מרכזיות: התקופה הראשונה, עד שנת 1974, מאופיינת בשימור, בשליטה ובא-סימטריה; והתקופה השנייה, ממחצית שנות השבעים ואילך, מאופיינת בספר Shinuyim משמעותיים בהגדרת היעדים של החינוך היהודי בישראל ובמבנה של תוכניות הלימודים.

ההמלצות קוראות לעיסוק מפורש בנושאים הלאומיים בתכנית הלימודים, לרענון תוכניות הלימודים באזרחות ולחיזוק מעורבותם של מחנכים אינטלקטואלים ערבים בעיצוב החינוך היהודי, וכן להתאמת תוכניות הלימודים וכוח ההוראה בבתי הספר הערביים והערביים ליעדים של חינוך רב-תרבותי בישראל.

ת מ ו ר ו ת

1949-1974: שליטה וא-סימטריה

ראשיתו של החינוך הערבי בישראל מאופיינית ברכזיות ובסגירות, המאפיינת ב"הנחהה מלמעלה" ובמעורבות מינימלית ביוטר של המוחנים הערבים בעיצוב תכניות הלימודים בבתי הספר הערביים. כבר ביוני 1949 החלה ועדה ממונה לחינוך ערבים לעסוק בתכנית לימודים לבתי הספר הערביים. הוקמה תות'-ועדה לטיפול במטרות ובספרי הלימוד לבתי הספר הערביים. היא הוסמכה לפסול ספרים שהוגדרו כלקויים מבחינה פוליטית, חינוכית או מסיבת אחרת, ולמצוא את האמצעים להפקת ספרי לימוד חדשים מתאימים (המשרד לענייני מיעוטים, 1949: 23).

במקום הספרים מתוקף המנדט, כתבו מורים ערבים ומורים יהודים דוברי עברית ספרים חדשים, תחת פיקוח משרד החינוך. מורים ערבים קיבלו הוראות חמורות להשמיט חלקים בספרי ההיסטוריה והגיאוגרפיה, שהוגדרו כבעל אוריינטציה לאומית (בן-אור, 1951: 5). צעדים אלה נעדו לבדוק את שליטת המדינה על תוכן החינוך ערביים.

בשנים 1950-1958 הוכנו רק 20 ספרים חדשים לבתי הספר הערביים, לעומת 720 ספרים לבתי הספר העבריים (על המשמר, 31.5.60). הימצאותם של ספרים ערביים, אין פירושה בהכרח תוכן ערבי. הספרים האלה היו רוחניים מרוח הלאומיות הערבית והתعلמו מהתורמה המייחדת של הערבים לתרבות האנושית. ספרים שנכתבו ברוח זו בוטלו על ידי משרד החינוך. רק ב-1967 היו לכל הقيtotות בבתי הספר הערביים ספרי לימוד לכל המקצועות (מבט חדש, 18.1.67)

הבקורת על תכניות הלימודים לעربים החלה כבר בשנות החמשים. הועלתה השאלה, מדוע בבתי הספר הערביים לומדים התלמידים את התנ"ך ולא את הקוראן, ומדוע אין מקדשים תשומת לב נאותה להוראת השפה הערבית, הספרות הערבית וההיסטוריה הערבית.

הסוציאולוגים יוחנן פרט, אבישי ארליך ונירה יובל-דייס ערכו מחקר השוואתי של מטרות ותכניות ללימודים בבתי ספר ערביים ויהודים. תוצאות המחקר התרפרסמו במספר מאמרים (פרט ואחרים, 1968). המשקנה העיקרי במחקר הייתה, כי קובעי המדיניות ביקשו למצוא דרך למגמות סותרות: שווין לעומת קיום העליונות היהודית; פיתוח ערכים כליליים לעומת פיתוח לאומיים; הענקת מעמד אוטונומי לחינוך היהודי לעומת השנאייה לשילוב מלא במערכות החינוך היהודית. המטרה המוצהרת לא השגה, משום שמעצבי המדיניות זנחו אותה (שם). לפיכך, נכשלה תכנית הלימודים בבתי הספר הערביים ביצירת איזון בין "רגשות לאומיים ערביים" ו"נאנות מדינה", כפי שקוו מעצבי המדיניות. במקומות זאת, טושטה זהות הלאומית הערבית ותלמידים ערבים קיבלו חינוך

לנחיות ולהתבטלות בפני הרוב היהודי (הດ החינוך, 12.12.1968, על המשמר, 13.8.1968). דברים אלה עולים גם מן הנition של לימודי ההיסטוריה, הלשון והדת בבתי הספר העربים בעשור הראשון להקמת מדינת ישראל.

לימודי היסטוריה

השוואה בין מטרות הוראת ההיסטוריה בבתי הספר העבריים והערביים מצבעה על עקביות בכל הנוגע ליעדים שהזכו לעיל. שעה שבבתי הספר העבריים הדגש הוא על תוכן לאומי, מתעלמים מהתוכן הזה בתכניות הלימודים לעربים. ערכיהם של דו-קיום ערבי-יהודי, תוכן עליונות של היהודים, מושרים בתלמיד הערבי על ידי הדגשה חזורת ונשנית של התפקיד המשותף של יהודים וערבים בהיסטוריה ושל הגורל המשותף של שני העמים. אולם ערכיהם של דו-קיום אינם מוקנים כלל לתלמידים יהודים. יתרה מזאת, תלמיד ערבי אמרור לדעת את חשיבות מדינת ישראל לעם היהודי, ולא ליהודים ולערבים באותה מידת.

לימודי לשון

היעד הבסיסי על פי משרד החינוך להוראת הלשון העברית כבר בשנות החמישים היה "לספקليل כלכלי לביטוי עצמי" (גנזך המדינה, 145/1292/ג). לבארה, זו מטרה פשוטה וקללה ליישום. אך מאחר שבביטוי עצמי פירושו גם ביטוי לאומי, עשה משרד החינוך כל מאמצז כדי להבטיח שההוראה ערבית לא תשמש ערוץ להעברת סמלים לאומיים (שם).

יעדי ההוראה הלשון העברית בבתי הספר הערביים הוגדרו בעיקרם באופן טכני, אך התעלמו כמובן מכל יסוד לאומי בהוראת הלשון והספרות. היעדים מוגדרים כדלקמן: קריאה נconaה והבנת הלשון הכתובה והמדוברת; ניסוח בהיר, מדויק והגיוני של רעיונות ושל תחושים; בעל-פה ובכתב; יכולת להבין ולהביע ספרות טוביה; פתיחת שערים להכרת התרבות הספרותית, בעבר ובווהה (גנזך המדינה, 145/1292/ג).

לעומת זאת, יעדי ההוראה העברית בבתי הספר הערביים אינם מוגדרים כטכניים בלבד. כבר מהתחלת השם דגש על חשיפת התלמיד הערבי לתרבות ולמורשת של העם היהודי ולפיתוח אזרחות ישראלית (שם).

לאורך הזמן, ניכרת בבתי הספר הערביים מגמה ברורה של התחזקות מעמד ההוראה העברית על חשבון שפת האם. בשנת 1965 למדו התלמידים 824 שעות שפה וספרות ערבית, וב-1973 ניתנו להם רק 732 שעות במקצועות אלה. מגמה שונה חלה בהוראת העברית. ב-1965 הוקדשו 512 שעות הוראה לעברית וב-1973 הוקדשו למקצוע 732 שעות. בניתוח תכנית הלימודים מס' 82, שלימודי דת יהודים ממלאים מקום

מרכזית בתכנית הלימודים לבתי הספר הערביים, שעה שטקסטים אסלאמיים נמצאים בקטגוריה של "היסטוריה וספרות", ללא כל קשר לזהות לאומית.

לימודי דת

תלמידים ערבים למדו על הדת היהודית יותר מאשר על דתם שלהם (פרס ואחרים, 1968). כמוות השעות שהוקצבו להוראת הדת היהודית הייתה כפולה מזו המוקצתת לדת האסלאם: 256 שעות ללימודיו תנ"ך, משנה וагדה, ו-30 שעות ללימודים אסלאמיים. בבתי הספר העבריים החלוניים הוקשו 640 שעות הוראה ללימודיו דת, אך אף לא שעה אחת ללימודים אסלאמיים. הקוראן לא נלמד בספר קדוש אלא כיצירה ספרותית, שעה שתנ"ך, משנה ותלמוד נלמדו כנושאים דתיים-לאומיים (Mari, 1978: 82).

1975-1990: הגדרה מחדש של יעדים ותכניות לימודים

מאז אמצע שנות השישים, נמצאים הערבים בישראל בתהליך מצורע של שינוי חברתיopolיטי, שהגביר את התודעה הלאומית והאיץ את תהליכי הפוליטיזציה שלהם. בבית הספר הערבים לא היו מנותקים מהמגמה הזאת. גורמים רשמיים במשרד החינוך הבינו שאם לא ישתנו היעדים ותכניות הלימודים, שהיו קיימים בבתי הספר הערביים עד אז, יגבר הניכור של הדור הצעיר. את המגמה החדשה בין התלמידים הערבים הגידרו גורמים רשמיים כמדיאגה ואנטוי ישראליות (זו הדרך, 14.2.71). מחקר שעשה יוחנן פרס אישר את החששות האלה (הארץ, 21.2.71). המחקר גילה שהעדר כל תוכן לאומי בתכניות הלימודים של הערבים עלול להיות הגורם האחראי, לפחות חלקית, לכיצור שחשים בני הנוער הערבים כלפי המדינה, מגמה שבגרה אחריו מלחמת ששת הימים (שם).

כדי לתכנן מחדש יעדיו החינוך לערבים מינה משרד החינוך ב-1971 ועדה מיוועדת בראשות סגן שר החינוך, אהרון ידלין (זו הדרך, 14.2.71). בפברואר 1972 מסרה הוועדה לשר החינוך דאז, יגאל אלון מסמך ובו המלצות כליליות על החינוך לערבים, כולל הצעת עקרונות לניסוח יעדיו החינוך. ואלה העקרונות שעלייהם יש לבסס את החינוך לערבים על פי המסמך הזה:

1. חינוך לערכים של שלום.
2. חינוך לנאמנות למדינה, תוך הדגשת המשותף לכל אזרחיה ותוך טיפוח הייחود אשר לערביי ישראל.

3. הקניית ערכי תרבויות ערביים, ישראליים ואוניברסליים, וגיבוש תוכנית המיעדת להקל על קליטה חברתית וכלכלית.

4. חינוך הבת לעצמאות ולSHIPOR מעמדה.

חשיבות מסמך ידלין היא בכך, שלראשונה ניתנה תשומת לב ציבורית רחבה לייחוד של החינוך ערבים ולצורך לנוכח יעדים ייחודיים לתלמידים הערבים. יחד עם זאת, יש במסמך סתיירות פנימיות רבות והוא לא ביטה את כל הרכשים והשאיפות של הערבים בישראל. מוחנים ערבים מתחו ביקורת חריפה על המסמך על כך שלא טיפול בזוחות הלאומית של הערבים. הם ביקרו גם את הניסיון ליצור "ערבי ישראלי יהודי", המנותק ממסורתם הלאומית והתרבותיים המקוריים, הקשורים קשר בל יنتק לעולם היהודי ולפלסטינים (Mari, 1978: 58).

לפניהם יישום מסמך ידלין, הקים המנהל הכללי של המשרד ועדה חדשה בת שבעה ערבים ושמונה יהודים ובראה ד"ר מתי פلد (המכונה להלן ועדת פلد). תפקידיה של הוועדה היה לשרטט את יудי החינוך בישראל בשנות השמונים (משרד החינוך והתרבות, 1975). ועדת פلد בchnerה היבטים אחדים של החינוך ערבים, כולל שירותים, יעדים ותכניות לימודים. הגם שהכירה בחשיבות מסמך ידלין, בקרה אותו ועדת פلد על כך שהתעלם מן ההתלבטות שבפניו עומדים ערבים בישראל, בין הזדהותם עם העם היהודי לבין נאמנותם למדינתה (שם: 13).

זה ועתה פلد הדגיש את הצורך ליישם את השינוי המהותי בתכנית הלימודים של בית הספר הערביים, על בסיס היעדים שהציגה הוועדה. את תוכניות הלימודים בתבי הספר הערביים חילקה הוועדה לשושן קטגוריות מרכזיות:

א. תוכניות לימודים התואמות את אלה הנהוגות בתבי הספר העבריים, כגון אנגלית, מתמטיקה ובiologyה.

ב. תוכניות לימודים המותאמות לצרכי בתי הספר הערביים, כגון גיאוגרפיה וההיסטוריה.

ג. תוכניות לימודים מקוריות בתבי הספר הערביים, כגון שפה ותרבות ערבית, לשון ותרבות עברית, לימודי דת ואזרחות.

הקטגוריה הראשונה הוגדרה כבלתי בעיתית, משום שהקשאים בה מצויים רק ביישום, לא בתוכן. שתי הקטגוריות האחרות מורכבות הרבה יותר והוגדרו כמציאות שינוי מהותי ביעדים ובתוכן (משרד החינוך והתרבות, 1975: 15).

עודת פلد הציעה כי יעד החינוך הממלכתי למגזר היהודי בישראל הוא להשתtie את החינוך על יסודות התרבות הערבית; על היגיינה במידה; על שאיפה לשalom בין ישראל לשכנותיה; על אהבה לארץ המשותפת לכל אזרחיה ונאמנות למדינת ישראל על ידי הדגשת האינטרסים המשותפים ועל ידי הדגשת הייחודיות של הערבים בישראל; על הכרת

התרבות היהודית, על כבוד לעובדה יצירתיות ושאיפה לחברה המושתתת על חרות, שוויון, עזרה הדדית ואהבה לאנושות (משרד החינוך, 1975: 14).

היעד הרשמי שהוצע לחינוך לעربיםזכה לביקורת חזורת ונשנית של חוקרים ערבים ויהודים (צרצור, 1989; Mari, 1978; Nakhleh, 1977; Smooha, 1989). נקודה מרכזית ב ביקורת היא, כי ביעד המוצע אין הכרה, גלויה או משתמעת, בעובדה שהערבים בישראל הם מיעוט לאומי, מהוועה חלק בלתי נפרד מהעם הפלסטיני (Mari, 1978: 54; Nakhleh, 1977: 35). שעה שעיקרו של החינוך היהודי הוא לטעת חינוך לאומי, מהווים "התרבויות הערבית" ו"היחודיות של העerbים בישראל" בסיס לחינוך לעarbim (Smooha, 1989: 118). היעדים לתלמידים העarbים בדברים על שאיפה לשalom בין ישראל לשכנותיה ואהבה למולדת המשותפת לכל אזרח המדינה, עניינים החסרים ביעדים לתלמידים היהודיים (צרצור, 1978: 54; Nakhleh, 1977: 35). נחלה מסיק כי הקווים המנחים בתהיליך, המכונה הגדרה מחדש יודי החינוך, הם: כיצד להציג את הציונות ואת מדינת ישראל באור החובי ביתה; כיצד למצויר את העוניות כלפי המדינה וכיוצא לטפל בלאומיות הערבית מביל לייצר תלמידים לאומנים (Nakhleh, 1977: 35).

שר החינוך ניסח מחדש ב-29.9.76 את היעדים שעליהם המליצה ועדת פلد. הוא שינה, למעשה, את המשפט המקורי המתיחס ל"אהבה לארץ המשותפת לכל אזרחיה", השמייט את המלים "משותפת לכל אזרחיה", וקבע את היעד כ"אהבת הארץ" (משרד החינוך, 1977). פירושו של דבר נסיגה לרוח היעד הקודם, שעל פיהם התלמיד הערבי מתחנן לא אהוב את הארץ כארצו, אלא כמושחת העם היהודי. שעה שלתלמיד הערבי אין אפשרות להתחנן כשותף מלא במדינת ישראל, מתחנן התלמיד היהודי בעיקר אהוב את ישראל כמושחת וכמדינה העם היהודי באשר הוא. יחד עם זאת, דוח ועדת פلد משמש נקודה תחילה לניסוח מחדש של תוכניות הלימודים לבתי הספר הערביים (חינוך מבוגרים בישראל, אוגוסט 1977: 6).

לימודיו ההיסטורייה

מאז ראשית שנות השבעים החל משרד החינוך לתקן את תוכניות הלימודים הקודמת של לימודי ההיסטוריה לבתי הספר הערביים. ב-1973 מינה משרד החינוך ועדת להכין תוכנית לימודים חדשה. ב-1976 פרסם המשרד את תוכנית הלימודים לבתי הספר היסודי ולה��יבת הביניים וב-1982 את התוכנית לבתי הספר התיכוני (ברגורט, 1991: 122).

השינוי העיקרי בתוכניות הלימודים בהיסטוריה, בהשוואה לתוכנית הישנה, הוא הזocrat ההזדהות עם האומה הערבית כיעד מركזי. אך גם הగירסה החדשה עוממה, מנוסחת בזהירות ורחוקה מלהיות מקבילה לעידי הוראת ההיסטוריה בבתי הספר העבריים. ההזדהות עם האומה הערבית אינה קשורה בהכרח בהעמקת התודעה הלאומית. יתרה מזאת, האומה הערבית מוזכרת באופן כלליאלי ללא התייחסות לעם הפלסטיני.

יש לציין שתכנית הלימודים המתוכנת לבתי הספר התיכוניים מדגישה את דו-הקיום היהודי-הערבי, כולל הבנה והערכתה של תרומת העם היהודי לתרבות ולהתפתחות האנושות. תוכנית הלימודים לבתי הספר הערביים אינה מכילה, לפי שעה, יעדים מקבילים. רק תוכנית הלימודים לעربים מזכירה את עקרון שיתוף הפעולה והמאזינים המשותפים לעربים וליהודים בבנייה המדינה לכל אורךיה.

השוליות של ההיסטוריה הערבית בכלל, ושל ההיסטוריה הפלסטינית בפרט, בולטות עוד יותר כשםנתחים את חלוקת שעות ההוראה לפי המקצועות השונים. תוכנית הלימודים כוללת 25 נושאים, רק ארבעה מתוכם הם נושאי חובה הנדרשים לבחינות הבגרות וכל השאר הם נושאי רשות.

למעשה, לא חל שינוי בתכנית הלימודים החדשה בהיסטוריה בהשוואה לתוכנית היישנה. החלק המוקדש להיסטוריה יהודית בנושאי החובה אף גדל במקצת, מ-20 ל-22 אחוזים. היסטוריה פלסטינית בת זמנה ותולדות התנועה הלאומית הערבית אינם נושא חובה, אלא רשות. לתלמידים שאינם לומדים תכנית מורחבת בהיסטוריה אין סיכוי ללמידה דביריים הקשורים לסכסוך הישראלי-ערבי וליחסים בין ישראל לפלאטינים. היסטוריה כללית היא החלק העיקרי בנושאי החובה, לאחר שהיא נכללת בחקלים המוקדשים לתולדות המאה העשרים ולמורח התיכון בן זמנו (משרד החינוך והתרבות, 1982).

תרומות תוכנית הלימודים החדשה טמונה באפשרות לבחורו בין נושאי בחירה שונים, הכלולים: התפתחות התנועה הלאומית הערבית, מיעוטים ב민וח התיכון, נפט במזרח התיכון, מודרניזציה וההתפתחות בעולם הערבי, היסטוריה יהודית מימי אברהם עד שלמה המלך, המעמד והיחסים של היהודים בארצות האסלאם, אנטישמיות, הרכחות המאוחדים והמפרידים בעם היהודי בעבר, המזרח העתיק, תולדות יוון, תולדות ארץות הברית, הקולוניאליזם במאה השנים האחרונות, המהפכה התעשייתית, ירושלים, הכנסתה הקתולית, פלسطينה בידי השלטון העות'מאני ויחסי היהודים והערבים במאה השנים האחרונות (משרד החינוך והתרבות, 1982: 25-15).

העובדת הבולטת ביותר היא הדרך הא-סימטרית שבה מנושאים יודי הוראת הסכסוך הישראלי-ערבי ליוצרים ולערבים. עבור היהודים הם מוצגים באופן מוטה, שמטרתו לחזק את ההזדהות של התלמידים היהודיים עם התנועה הלאומית הציונית. וכך מנוסח היעד: להעמיק את תחושת התלמיד במאבק הצודק של העם היהודי להתחדשות לאומית במולדת. לתלמיד הערבי מוצג הסכסוך הערבי-הישראלי באופן מאוזן יותר, שנועד לחזק בקרבו את הבנת שתי התנועות הלאומיות. וכך מנוסח היעד: להבהיר את תולדות התנועה הלאומית הערבית ותולדות התנועה הלאומית הציונית, להכיר את הגורמים העומדים מakhirיהם, כולל התפתחויות שהתרחשו כתוצאה מהפגש בין שתי התנועות שהובילו למצב הנוכחי (מצוטט אצל פרח, 1991: 111).

הפלسطינית. זו מושלבת במסגרת העמדה הערבית הכלכלית, המוצגת בפני התלמיד הערבי בדרך ניטרלית שאין בה כדי לעורר כבוד לאומי או לחזק את ההזדהות הלאומית.

לימודי שפה וספרות ערבית

היעדים החדשניים של הוראת השפה הערבית מתקדמיים יותר. הם מתייחסים לחשיבות הספרות הערבית לגיבוש אישיות התלמיד ולהקנית ידע על המורשת הלאומית שלו. אמורים מותוך שנים עשר היעדים החדשניים להוראת הלשון הערבית בכתבי הספר הערביים, רק אחד מתייחס בברור לחיזוק גאויות התלמיד בשפה הערבית כשפה לאומית וכמרכיב מרכזי באישיותו (משרד החינוך והתרבות, 1981: 6). היעדים האחרים הם כלליים ומכונים לשפר את כישורי התלמיד בערבית קלאסית, את היכולת לקרוא ולהבין ספרות, את כושר החבאה העצמית, את הידע כיצד משתמשים בספריה, את החשיפה לתרבות האנושית הקניתית ערכיים אנשיים באמצעות הספרות הערבית וספרות העולם (שם).

יש לציין, כי לראשונה נכללו בתכנית המגמות והזרמים המרכזיים בספרות העברית המודרנית, ויצירות של סופרים ומשוררים פלסטיניים נכללו בתכנית החובה ובחומר הלימודים לבחינות הבגרות. כמו כן, יש בהישג יד ספרי לימוד וחובבות הדרכה מעודכנות ל萌ורים (בולוס, 1991).

בתכנית הלימודים החדשה יש עדין ליקויים, בעיקר בנושא הפלשטייני. הגם שנכללים בה סופרים ומשוררים פלסטיניים מרכזיים, חסרים בה אחרים ובחירה היצירות מוגהה. היצירות שנבחרו אינן מייצגות נאמנה את המציאות המבוקשת רוח לאומית. שירים ורומנים כאלה הושטטו, למروת שאושרו על ידי הוועדה הממונה על תכנית הלימודים (אבו חנא, 1988). שעות ההוראה שייעדו לספרות הפלשטיינית אינן מספקות, ויש בהן כדי לכנות בקשי שליש מן החומר הנדרש (בולוס, 1989), משום שמספר שעות הוראת השפה העברית בתני הספר התיכוניים הערביים צומצם ממש לארבע שעות בשבוע (אבו חנא, 1988: 52).

שינוי תכנית הלימודים בשפה ובספרות העברית החל בסדר הפוך: תחילתה הוכנה התכנית לבנייה הספר התיכוניים ב-1981, ורוק ב-1985 מונתה ועדה מיוחדת לטפל בתכנית לחטיבת הביניים. בתו הספר היסודיים משתמשים עדין בתכנית הישנה על כל מגראותיה (בולוס, 1989).

היעדים המוגדרים מחדש חטיבות הביניים מכיריים בהוראת השפה הערבית כמשמעותם להידוק הקשר בין התלמיד הערבי ו מורשתו החברתית ואת התייחסותו לעברית בשפת לאום. בוגיון למתiere הספר התרבותי, נספה בתכנית הלימודים של חטיבות הביניים פסקה, המדגישה כי בבחירה הספרות "יש להביא בחשבון את הנאמנות למדינה. הוצחר כי הבסיס לבחירת הספרות ככל צרך להביא בחשבון את הקשר שבין התלמיד הערבי למורשתנו

וגאוותו במורשת מחד, ומאידך את התייחסותו לחברה ולמדינה, לרבות מיצוי פעיל של חובותיו לחברה ולמדינה, בקרים הוא חי" (אבו חנא, 1988: 51; משרד החינוך והתרבות, 1985).

מחנכים ערבים בקרו נמצאות את העובדה שהספרות הפלסטינית נמצאת עדין בשוללים של הוראת הספרות הערבית בתבי הספר הערביים, למורות רצונם העז של התלמידים למדוד על המורשת הלאומית שלהם (בולוט, 1991: 95-96). רק 14 אחוזים משיעורו ההוראה בחטיבת הביניים מוקדשות בספרות הפלסטינית ו-8 אחוזים בחטיבת העליונה. מתוך 561 שעות לימוד ספרות ממשך שש שנים הלימוד בשתי החטיבות האלה, לומדים התלמידים העربים רק 56 שעות ספרות פלסטינית, שכן כ-10 אחוזים מכלל השעות המוקדשות למקצוע (שם: 96).

לימודי השפה העברית

תכנית הלימודים בשפה ובספרות עברית התפרסמה ב-1977 והיתה בין הראשונות שהוכנו על פי המלצות ועדת פلد (משרד החינוך והתרבות, 1977: 4). אלה היעדים של התכנית החדשה:

1. הקניית ידיעה יסודית, מדויקת ומקיפה של הלשון העברית בדיור, בקריאת ובכתיבתה, כדי להביא לתקשורות תקינה עם התושבים היהודיים וכדי לאפשר לתלמיד שימוש בה כמנוף לקידום מטרות אחרות, ובכללו - הבנה וידיות בין תושבי המדינה היהודים והערבים.
 2. הקلت השתלבותם של הלומדים בחיבים החברתיים, התרבותיים, הכלכליים והפוליטיים של המדינה.
 3. הקשרתם של בוגרי בתיה התקוניים הערבים להיקלט במוסדות להשכלה גבוהה בישראל.
 4. הבאת הלומד לידי הכרת עיקרי המורשת התרבותית-הספרותית של העם היהודי לדורותיו ולידי הعرצת התרבות העברית.
 5. טיפוח החוש האסתטי באמצעות הכותת תפקדיהן של צורות לשון בשירה ובפזוזה בהבעת תכנים שונים ובאמצעות הכרת מידת ההתאמה בין תכנים וצורות (שם: 4-5).
- בשיטת הלימודים הישנה, החדשן העיקרי בתכנית הלימודים בעברית בבית הספר התיכון הוא הדגש על הוראת עברית באמצעותaldo-קיום יהודי-ערבי ולאינטגרציה של העربים בישראל. יעדים אלה חסרו בתכנית הישנה שנעודה בעיקר לחזק את ההערכה של התלמיד הערבי למורשת וلتרבות העברית.

לימודי אזרחות

ב-1984 נושחו יעדים חדשים להוראת אזרחות לבתי הספר התיכוניים הערביים (משרד החינוך והתרבות, 1984: 6-5). היעדים החדשניים להוראת האזרחות נחלקים לשש רמות: קוגניטיבית, יכולת מנטלית והשકפת עולם. בrama הקוגניטיבית נועדה תכנית הלימודים לחסוך את התלמיד גם לאפשרויות הפتوחות בפני האזרחים הערבים להשפיע על האירועים במדינה וגם לקשרים בין האזרחים הערבים של ישראל ובין עמי ערב.

ברמת העמדות, אמורה תכנית הלימודים להביא את התלמידים בין השאר לנוכנות לתרום לחברה הישראלית בכללותה ולחברה הערבית במיחזור, והשתתפות אקטיבית בחיה של החברה הזאת, לתחושים שיכוות ונאמנות למדיינת ישראל ולתחושים שיכוות לחברה הערבית בישראל, אך גם לנוכנות מלא חובות אזרחיות, לתבעם בדרכיהם נאותות את הזכויות המגיעות ולמתוח ביקורת ולקבל ביקורת על תופעות שליליות בחברה.

ניתוח היעדים האלה מחייב על שינוימשמעות בהשוואה לתוכנית הישנה. הם מתיחסים לראשונה לנושאים פוליטיים,קשר בין הערבים בישראל והעולם הערבי, להבנה של בעיות החברה בישראל והאוכלוסייה הערבית, דיון באפשרות להשפיע על מאורעות ולדרוש זכויות. אך גם היעדים האלה עומדים בכמה נושאים מרכזיים, המשפיעים על היחסים בין היהודים לעربים במדינה, כמו, למשל, המתח הקיים בין האופי הדמוקרטי של ישראל לבין היotta מדינה יהודית-ציונית. גם שלראונה מתיחסים היעדים אל קבוצות לא יהודיות כאל מיעוטים, הם נוטים לערפל את הייחודיות של הערבים כמייעוט לאומי. שכן המונח מייעוטים פירושו שהערבים בישראל אינם מייעוט לאומי ייחודי, אלא תרבות של מיעוטים. היעדים מתייחסים חשיבות רבה לנאמנות המדינה ולשכירות לחברה בישראל, אך נמנעים מלטפל בהבדלים בין יהודים לערבים ובעובדת היות הערבים אזרחים מדרגה שנייה.

על כל פנים, היעדים החדשניים סללו את הדרך לתוכנית לימודים מתقدמת בלימודי החברה בבתי הספר התיכוניים הערביים, הכוללת דיון בעניינים אקטואליים. היעדים האלה תורגמו בספר לימוד הנקרא "האזורים הערבים בישראל", שיצא לאור ב-1987. מטעם אוניברסיטת חיפה, משרד החינוך ומכוון ואן ליר בירושלים. נאמר בו לראשונה כי הערבים בישראל הם חלק בלתי נפרד מהעם הפלסטיני. נושאים שעד כה הוגדרו "רגילים", כגון זהות, הפקעת קרקעות, זכויות אזרח, נידונים בו בצורה פתוחה. יחד עם זאת, ספר לימוד זה מלא ורק חלק מצרכי לימוד אזרחות בבתי הספר התיכוניים הערביים. תלמידים ערבים ממשיכים השתמש בספריו ללימוד מושגים שנכתבו באמצעות שנות השבעים, במיוחד בבית הספר היסודי ובчатיבת הבניינים.

לימודי דת

מאז סוף שנות השבעים נעשו נסיונות אחדים לפתח תכנית לימודים להוראת דת האסלאם, אך רק ב-1987 מונתה ועדת מיוחדת, בראשות עלי חיידר, הממונה על החינוך לעربים, לחבריה היו מחנכים ערבים ושופטים בבתי הדין השרעיים. היום קיימים ספרי לימוד לכיתות י-י"ב, וספרים לבית הספר היסודי נמצאים בהכנה (מצאלחה, 1991: 133).

יעדי הוראת דת האסלאם מבחנים בין שני היבטים: ההיבט הכללי וההיבט הלימודי הראשון מדגיש את מסר התורבותי-החינוך, השני מדגיש את הידע של עיקרי תורת האסלאם (משרד החינוך, 1987: 6).

ניתוח הידעים הכלליים מראה, כי הם מיועדים בעיקר לפיתוח האישיות, לאחבות האנושות, לכבוד כלפי דתות אחרות, אהבת העבודה והמדע, לפיתוח אחריות חברתית וליצירת אישיות מאוזנת באמצאות האמונה באל, בנביאו מוחמד ובאישים מרכזיים בתולדות האסלאם. רק שניים מתוך עשרה הידעים הכלליים עוסקים, לראשונה, בפיתוח תחושת שייכות לאומי-דתיית, גם אם בצורה כללית ביוטר ובניסוח זהיר. יעד אחד הוא פיתוח תחושת שייכות לאומית בין התלמידים, במונחים של דת, היסטוריה ותרבות. היעד השני מדבר על בניית אישיות מוסלמית בתלמיד, שתהייה מאוזנת, שלמה ופתוחה לתרבויות ולמדעים. סעיף 11 יוצר איזון כנגד הסעיפים העוסקים בתוכן לאומי-דתי. הוא מדגיש את הצורך לחזק אורייננטציה אזרחית: לחנך אזרח טוב, עירני ובעל מחויבות לערכי האסלאם. יעדי הלימוד, לעומת זאת, מנוטחים באופן בהיר יותר, והם עומדים במרכז תכנית הלימודים בדת האסלאם (משרד החינוך, 1987: 6-26).

בתכנית הלימודים החדשה להוראת דת האסלאם יש שינוימשמעותי בהשוואה למצב הקודם. יחד עם זאת, החינוך הלאומי-דתי בתכנית הלימודים זו זאת עמוס ואינו משתקף כראוי בספרי הלימוד. כמו לימודי אזרחות וערבית, העובדה שהתכנית החדשה החלת בבית הספר התיכון מעמיקה את הפער בין לבון בית הספר היסודי, שבו נהוגה, לפי שעה, תכנית הלימודים הישנה.

ה מלצת

מטרות

יש לנשח מחדש את מטרות החינוך הערבי, ולהציג בו-זמנית את שלושת הממדים הבאים: האנושי, הלאומי-התרבותי והאזרחי.

מבחןת המים המד האנושי יש להציג את חשיבות החינוך כמכשיר לטיפוח ערכים אוניברסליים וऐshootו של התלמיד על ידי העמדתו במרכזה התהיליך החינוכי. מבחינת המים הלאומי-התרבותי יש להציג את מרכיבות זהותם של העربים בישראל, את המרכיב הלאומי-פלסטיני, את המרכיב הדתי-התרבותי ואת העובדה שהערבים בישראל מהווים מיעוט לאומי (ולא תרבות של מיעוטים). מבחינת המים האזרחי יש להציג את המרכיב האזרחי-ישראלי בזהותם של העARBים ואת חשיבות החינוך לאזרחות אקטיבית, המבוססת על מודעות עצמית ועל חתירה לשוויון אזרחי ולהשתלבות תוך שמירה על ייחודיות לאומי-תרבותית.

תכניות לימודים חדשות

יש לעורך שינוי מكيف בתכניות הלימודים, ובמיוחד בהלה המוגדרות כיהודיות - ההיסטוריה, שפה וספרות ערבית, שפה וספרות עברית, אזרחות ודת. בתכניות אלה אין להתעלם מהנושאים הלאומיים או להבליעם בתוך נושאים אחרים. תכנית הלימודים הנוכחית ורק מגבירה את הניכור בין התלמיד לבני תכנית הלימודים ומגבירה את הפער בין בית הספר והחברה. להלן רשימה של משימות:

- יש לכלול את ההיסטוריה הפלסטינית המודרנית כיחידה חובה בתכנית לבגרות ולא כיחידה בחירה.
- ב לימודי שפה וספרות ערבית, יש לכלול את יצירותיהם של סופרים פלסטינים מודרניים, בצורה שתייצג נאמנה את יצירותיהם ולא בצורה מוטה, כפי שנעשה עד הלוּם.
- כל שינוי בתכניות הלימודים ייכנס בו-זמנית לרמות הלימוד השונות (יסודית, חטיבת בינים ותיכונית). ביום, מוכנסים החידושים בעיקר לחטיבה העליונה וכן גדל הפער בין הרמות השונות.
- יש לפתח תוכנית חדשה באזרחות לחטיבת הביניים, במקום התכנית הקיימת, שאינה מעודכנת ומתעלמת מהאלמנטים המרכזיים בזהותו הלאומי והאזרחי של התלמיד הערבי.

- יש להכניס את הנושא "האזורים הערבים בישראל" כיחידה חובה לימודי האזוריות ולהגדיל את מספר השעות המוקדשות ליחידה זו, חלק מהכנסת "חינוך למורבות פוליטית" והאקטואליה לבית הספר العربي.
- יש לחזק את לימודי העברית על ידי שינוי תכנים והוספת שעות, נוכח הגידול בחלוקת של לימודי העברית על חשבון לימודי שפת האם.
- רצוי להתחיל את לימודי העברית בכיתה ד', بدומה לאנגלית, ולא בכיתה ג' כנהוג היום. שינוי זה יאפשר לתלמיד להתבסס קודם בשפת האם ללא פגוע בהזדמנויות ללמידה את העברית בצורה עמוקה במהלך שלבי החינוך.

שינויי ארגוני

- יש לתת למורים ולאיןטלקטואלים ערבים תפקיד מركזי בעיצוב מטרות החינוך היהודי ותכנים. כמו כן, יש לדאות בחיבור שיתוף יהודים בצוותים הדנים בתכניות הלימודים של בתיה הספר הערביים, אך לא בצורה הפוטנציאלית הקיימת היום.
- יש להקים מזכירות פדגוגית מיוחדת לאוכלוסייה הערבית, שתפעל ליד המזכירות הפדגוגית הקיימת של משרד החינוך, ושתקבל סמכויות נרחבות בכל הנוגע לתכניות לימודים, בספרי לימוד ולהשתלמויות. צעד ארגוני זה חשוב לאור יהודיותה הלאומית והתרבותית של האוכלוסייה הערבית בישראל.
- יש להכיר מורים ערבים לכתיבת תוכניות לימודים בהשתלמויות מיוחדות שייערכו במוסדות אקדמיים.

חינוך לרבת-תרבותיות

יש לשדר מערות במטרותה של מערכת החינוך בישראל, כך שתכير באופיה הפלורליסטי וברב-תרבותיות של החברה הישראלית. נקודה זו נוגעת במיוחד לתכניות הלימודים בתיה הספר הערביים. השאייפה לשalom ולדו-קיום חייבות להיות ערך מרכזי בתיה הספר הערביים והערביים כאחד. על מנת להגשים יעד זה יש להתחיל במילוי המשימות הבאות:

במערכת החינוך היהודי

- יש לנשח מחדש את מטרות החינוך תוך הדגשת העובדה שמדינת ישראל היא מדינה לכל אזרחיה ומולצת משותפת ליוצרים ולערבים.

- יש לשלב בתוכניות הלימודים להיסטוריה בבתי הספר הערביים חלקים משמעותיים על ההיסטוריה הערבית והפלסטינית המודרנית.
- יש ללמד את נושא "הסכסוך הישראלי-ערבי", בצורה מאוזנת יותר שתציג על מרכיבותו ותעניק לתלמיד הזדמנות להיחשך לנקודות ראות שונות של הסכסוך ופרטונו. כמו כן, יש להציג שבדק הקונפליקט התפתחו במשך הזמן גם יחסיו שלום או לפחות "אי-לוחמה" עם חלק מדינות ערב.

במערכת החינוך העברי

- יש לשנות את לימודי הערבית בבתי הספר העבריים מבחינת המטרות, תוכניות הלימודים והאמצעים. יש לשלב יותר מרכיבים של ספרות ותרבות ולא להקדים את מרבית תוכנית הלימודים לדוקן ולהעביר. יש להכניס לתוכנית ספרות ערבית ופלסטינית מודרנית ולא להתבסס על אמצעי התקשרות כנהוג היום.
- יש להכשיר דור חדש של מורים לעربית בבתי הספר העבריים ולשלב במידה האפשר מורים ערבים, שייעברו הכרה מיוחדת. במצב הקיים, יש מעט מורים ערבים ואלה חסרי הכרה מיוחדת, המאפשרת להתמודד עם הקשיים הצפויים.
- יש לעצב את תוכנית הלימודים לעARBית בבתי הספר העבריים בכוון של חינוך לרבת תרבותיות ולהכרת העולם היהודי הסובב, על מנת להכין את הדור החדש ליחסינו רormalיזציה ושלום.
- יש לזרז את התוכנית שהתקבלה במשרד החינוך להכנסת הערבית כשפה חובה, מחטיבת הביניים ועד סיום בית הספר התיכון. אין להשאיר את המצב הנוכחי, לפיו רק אחוז קטן ביותר בכיתות הגבוהות בבתי הספר התיכוניים לומד ערבית ונבחן לבגרות.
- יש לשלב סיורים בבתי ספר ערביים ומפגש בلتיאי אמצעי עם האוכלוסייה הערבית, חלק מתוכנית החובה של לימודי הערבית בבתי הספר העבריים, על מנת שהتلמידים יוכל לעמוד מקרוב על הביטוי המוחשי של התרבות וסגנונות החיים של החברה הערבית.
- מימוש המלצות אלה מקבל משנה חשיבות לאור הסכם העקרונות הישראלי-פלסטיני ותהליכי השלום שהחל באזורי. בניית גשרים תרבותיים בין ישראל לבין העולם היהודי והמוסלמי היא צורך קיומי של החברה הישראלית וגורם חשוב ביותר לייצרת אמון, במיוחד הראשונים של השלום. אין ספק שהחשיפה התרבותית תשיע על העמקת תהליכי הנורמליזציה והשלום.

רשימת מקורות

- אבו חנא, חנא (1988), "דו-קיום זהות: תכניות לימודים לעברית, עברית וההיסטוריה". עמ' 48-58
בתוך: **זהות, דו-קיום ותכניות לימודים**, חיפה (בערבית).
- אלחagi, מאג'יד (1994), **מערכת החינוך הערבי בישראל: סוגיות ומגמות**. ירושלים: מכון פלורסה היימר למחקרים מדיניים.
- בולוס, חייב (1989), "הספרות הפלסטינית בתכנית הלימודים בבית ספר ערביים בישראל", מאמר שהוצג ביום עיון בנושא "זהות, דו-קיום ותכניות לימודים", שאורגן על ידי ועדת המעקב לחינוך הערבי של ועד הרשויות המקומיות העבריות, חיפה.
- בולוס, חייב (1991), "הספרות הפלסטינית בתכנית הלימודים לרבעים בישראל", עמ' 89-97.
בתוך: محمد חייב-אללה ועתאללה קופטי (עורכים), **החינוך והמייעוט הערבי בישראל. תМОנות מצב, בעיות ודורישות**. חיפה: אלכרמה (בערבית).
- בן-אור, יהודה (1951), "חינוך הערבי בישראל", **המזרח החדש** 1, 3 (9): 1-8.
- ברגורות, סעד (1991), "תכנית הלימודים החדשה בהיסטוריה לבתי ספר ערביים", עמ' 114-123
בתוך: מוחמד חייב-אללה ועתאללה קופטי (עורכים), **החינוך והמייעוט הערבי בישראל. תМОנות מצב, בעיות ודורישות**. חיפה: אלכרמה (בערבית).
- גנץ המדינה, תיק מס' 145-1292/גלא. 1971.
הארץ, 21 בפברואר, 1971.
הדו החינוך, 12 בדצמבר, 1968.
המשרד לענייני מיועטם (1949), **דו"ח פעילות בין מאי 1948 - ינואר 1949** (משוכפל). ירושלים:
משרד ראש הממשלה.
- דו הדרך, 14 בפברואר, 1971.
חינוך מבוגרים בישראל, אוגוסט 1977.
מבט חזש, 18 בינואר, 1967.
מצאלחה, محمود (1991), **דו"ח על תוכנית החומש של משרד החינוך והתרבות** (משוכפל)
(בערבית).
- משרד החינוך והתרבות (1975), **דו"ח צוות החינוך הערבי** (משוכפל). ירושלים: פרויקט תכנון החינוך לשנות ה-80.
- משרד החינוך והתרבות (1977), **תכנית למורים בשפה וספרות ערבית לכיתות הגבוהות בבית ספר תיכוניים ערביים**, (משוכפל). ירושלים: משרד החינוך והתרבות.
- משרד החינוך והתרבות (1981), **תכנית למורים לעربית לבתי ספר ערביים** (משוכפל). ירושלים:
משרד החינוך והתרבות (בערבית).
- משרד החינוך והתרבות (1982), **תכנית לימודי ההיסטוריה בבתי ספר ערביים** (משוכפל). ירושלים:
משרד החינוך והתרבות.

משרד החינוך והתרבות (1984), **תכנית לימודים באזירות ולימודי חברה לבתי ספר תיכוניים ערביים**. כיתות י-י'ב. ירושלים: משרד החינוך והתרבות (בערבית).

משרד החינוך והתרבות (1985), **דו"ח ועדת המנכ"ל לבדיקה החינוך הערבי**. ירושלים: משרד החינוך והתרבות.

משרד החינוך והתרבות (1987), **תכנית הלימודים לדת האסלאמית לבתי הספר התיכוניים הערביים** (משוכפל) (בערבית). ירושלים: משרד החינוך והתרבות.

על המשמר, 31 במאי, 1960; 13 באוגוסט, 1968.

פרח, נאיף (1991), "תכניות הלימודים להיסטוריה וספרי לימוד", עמ' 113-109 בתוך: מוחמד חביב-אללה ועטאללה קופטי (עורכים), **החינוך וה미יעוט הערבי בישראל, תМОנות מצב, בעיות ודרישות**. חיפה: אלכרמה (בערבית).

פרס, יוחנן, אבישי ארליך ונירה יובל-דייס (1968), "חינוך לאומי של נוער ערבי בישראל: השוואת **תכניות לימודים**", **מגמות ט"ז**, 1: 26-36.

צרצור, סעד (1981) **"חינוך ערבי במדינה יהודית: דילמות מרכזיות"**, עמ' 113-131 בתוך: אלון הר-אבן (עורך), **אחד מכל ששה ישראל**, ירושלים: מוסד ון-לייר.

Al-Haj, Majid (1989), Education for Democracy in the Arab Schools: The Dilemmas of a Changing National Minority. Givat Haviva: The Institute for Arab Studies.

Mari, Sami (1978), Arab Education in Israel. Syracrus, N.Y.: Syracrus University Press.

Nakleh, Khalil (1977), "The Goals of Education for Arabs in Israel", New Outlook (April-May): 29-35.

Smooha, Sami (1989), Arabs and Jews in Israel. Conflicting and Shared Attitudes in a Divided Society. Vol.1 Boulder: Westview Press.

פרסומים של מכון פלורשהיימר למחקרים מדיניות
במסגרת פרויקט המחקר על העربים בישראל

- **מגמות בתפרוסת האוכלוסייה הערבית בישראל, עמיים גונן וראסם חמאייסי, ירושלים 1992.**
- **מרכז פיתוח חכליים משותפים ליישובים יהודים וערבים בישראל, עמיים גונן וראסם חמאייסי, ירושלים 1992.**
- **לקראת בסיסי חכלי לפיתוח וניהול היישובים הערבים בישראל, ראסם חמאייסי, ירושלים 1993.**
- **מתכנוון מגביל לתכנון מפתח ביישובים הערבים בישראל, ראסם חמאייסי, ירושלים 1993.**
- **לקראת מדיניות של מוקדי עיר לאוכלוסייה הערבית בישראל, עמיים גונן וראסם חמאייסי, ירושלים 1993.**
- **הערבים בישראל בעקבות בינוי השלום, עמיים גונן וראסם חמאייסי, ירושלים 1993.**
- **עיזוז היוזמות ביישובים הערבים בישראל, דן צימנסקי וראסם חמאייסי, ירושלים 1993.**
- **סוגיות בתכנון ובפיתוח יישובים ביישות הפלסטינית המתהווה, ראסם חמאייסי, ירושלים 1994.**
- **מערכת החינוך العربي בישראל: סוגיות ומגמות, מאג'ד אלחאג'י, ירושלים 1994.**
- **הערבים בישראל בשוק העבודה, נח לוין-אפטהיין, מאג'ד אלחאג'י ומשה סמיונוב, ירושלים 1994.**
- **לקראת חיזוק השלטון המקומי ביישובים הערבים, ראסם חמאייסי, ירושלים - בקרוב יראה אור.**
- **יצא לאור גם בשפה האנגלית**